

ELEMENTS ORIENTALS EN LA LITÚRGIA VISIGÒTICA

per SEBASTIÀ JANERAS

Aquest tema havia estat abordat fa més de cinquanta anys per Baumstark i més tard per dom Brou.¹ Recentment, dom Jordi Gibert ha estudiat llargament aquest tema.² Els estudis parcials sobre punts concrets els aniré esmentant al moment adequat. Aquí em proposo de fer un aplec de tot aquest material, amb noves aportacions personals. Una primera aportació, menys completa, la vaig presentar ja, l'any 1968, a València, en un congrés de l'Asociación Española de Orientalistas; aquesta conferència, però, romangué inèdita.

1. ANTÍFONES EN GREC

En parlar dels elements orientals, cal esmentar en primer lloc els textos —sempre peces de cant— cantats en grec, que els manuscrits ofereixen sempre en forma transcrita.

Començo per sis antífones contingudes en l'antifonari de Lleó. Dom Brou havia assenyalat que aquest còdex contenia cinc antífones en grec

1. A. BAUMSTARK, «Orientalisches in altspanischer Liturgie», *Oriens Christianus* 32 (1935), p. 3-37. L. BROU, «Les chants en langue grecque dans les liturgies latines», *Sacris Erudiri*, 2 (1948), p. 165-180; «Les chants en langue grecque dans les liturgies latines: premier Supplément», *Sacris Erudiri*, 4 (1952), p. 226-238. Cal esmentar també, cronològicament entre els treballs de Baumstark i Brou, J. QUASTEN, «Oriental Influence in the Gallican Liturgy», *Ephemerides liturgicae*, 55 (1941), p. 55-78. Altres autors, encara, havien estudiat anteriorment peces gregues en les litúrgies llatines, especialment la romana i l'ambrosiana. Pel que fa a aquesta darrera, cal remetre a l'estudi de C. CATTANEO, «Rito ambrosiano e liturgia orientale», *Archivio ambrosiano*, 2 (1950), 19-42, al més recent de M. NAVONI, *Riti e testi orientali nella liturgia ambrosiana*, dins *Liturgie dell'Oriente Cristiano a Roma nell'Anno Mariano 1987-1988*, Vaticà 1990, pp. 807-841. I es poden tenir presents totes les observacions d'A. BAUMSTARK, *Liturgie comparée*, Chevetogne ³1953.
2. J. GIBERT, *Influssi dell'Oriente nella liturgia ispanica*, dins *Liturgie dell'Oriente Cristiano...*, P. 843-880. A part el cas del Trisagi, l'estudi de Gibert contempla possibles influències orientals diferents de les que exposo en aquest article.

(a part el cas del trisagi) i en deia: «elles attendent encore une étude d'ensemble». Aquest estudi fou fet per M. Rabanal.³ Però els dos estudiosos deixen oblidada una sisena antífona de l'antifonari per al dia de sant Vicenç, com he fet notar en una altra ocasió.⁴ Tenim, doncs:

- un grup de cinc antífores per a l'ofici matinal:
 - a) 2 *De Quinquagesimo* (Sl 50): santa Leocàdia i santa Eulàlia;
 - b) 3 *De Cantico*: Nadal, Epifania i sant Vicenç;
- una antífona *Ad sepulcrum*, per a la fi de la missa: santa Leocàdia.

De tota manera, són textos grecs que, però, no semblen correspondre a cap text bizantí. Malgrat tot, aquesta darrera antífona (Sl 112,2) podria fer pensar en el triple cant d'aquest verset al final de la divina litúrgia, després de la pregària de l'ambó. El text hispànic diu:

I to noma kiriu eulogi menon alleluia apotonin cheos tu eonas alleluia alleluia.

Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰ ὄντος.

Cal notar que aquest verset, en la litúrgia bizantina, no és, de fet, un cant conclusiu, sinó l'inici d'un altre ofici.⁵

2. EL TRISAGI

És ben sabut que, en les festivitats principals, el trisagi (*Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus immortalis*) figurava entre els ritus inicials de la missa hispànica. I també en aquest cas trobem textos en grec. De fet, el trisagi es presenta sota diverses formes, que podem resumir així:

I. FORMA SIMPLE

- a) *Text grec i llatí, amb doxologia final en grec*
3 casos: Festa de la Mare de Déu (18 de desembre), Circumcisió i Ascensió.
- b) *Text grec i llatí, amb un verset i doxologia en llatí*
Diumenge octava de Pasqua.
- c) *Text llatí, amb dos versets i doxologia*
Dilluns de Pasqua.

3. M. RABANAL, «Sobre algunas piezas griegas (transcritas) del Antifonario visigótico-mozárabe de la Catedral de León», *Archivos Leoneses*, 13 (1959), p. 67-85.

4. S. JANERAS, «Una antífona grega oblidada de l'antifonari de Lleó», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 2 (1988), p. 9-12.

5. Cf. J. MATEOS, «Un Horologion inédit de Saint-Sabas. Le Codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle)», *Mélanges Eugène Tisserant*, III, Vaticà, 1964, p. 67-68.

II. FORMA AMPLIADA (o «trisagi farcit»). És a dir, amb una perífrasi després de cada verset

a) *Text grec amb dos versets i doxologia*

Diumenge de Pentecostès.

b) *Text llatí amb tres versets*

Nadal, Epifania i Pasqua.

El trisagi en la litúrgia hispànica ha estat ben estudiat per dom Brou⁶ i, més recentment, i sota un aspecte doctrinal, per dom Gibert.⁷ Pel que fa al trisagi de Pentecostès (II, a), conté una frase que no havia estat correctament interpretada per aquests dos autors i de la qual he proposat l'única interpretació que em sembla vàlida.⁸

El text grec de la forma simple (I, a) correspon a la manera bizantina de cantar el trisagi:

Ἁγίος ὁ Θεός, ἰσχυρός, ἁθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς.

Sanctus Deus, sanctus fortis, sanctus immortalis, miserere nobis.

Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι. Καὶ νῦν [...]

Ἁγίος ἁθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς.⁹

Com bé nota Brou, la doxologia (només en grec) és netament la bizantina, no pas la hispànica («Gloria et honor Patri [...]») i la repetició després del darrer incís respon, també, a la forma bizantina. Queda sense explicitar —però cal suposar-ho fàcilment— si el trisagi era repetit tres vegades abans de la doxologia, d'acord amb la tradició bizantina.

Quant al trisagi parafrasejat o «farcit», cal observar que, en els quatre casos esmentats (un en grec i tres en llatí), l'afegit o paràfrasi és introduït després de cada un dels membres del trisagi:

Sanctus Deus, qui sedes super cherubim, solus invisibilis,
Sanctus fortis, qui in excelsis glorificaris vocibus angelicis,
Sanctus immortalis, qui solus es immaculatus Salvator.¹⁰

6. L. BROU, «Études sur la liturgie mozarabe. Le Trisagion de la messe d'après les sources manuscrites», *Ephemerides liturgicae*, 6 (1947), p. 309-334.

7. J. GIBERT, «Il significato cristologico del trisagio nella messa ispanica», dins *Paschale mysterium. Studi in memoria dell'abate Prof. Salvatore Marsili (1910-1983)*, (Studia Anselmiana, 91 — Analecta liturgica, 10), Roma, 1986, p. 33-53. Sobre el trisagi, més en general, vegeu M. HANSSENS, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, vol. 3, Roma 1932, pp. 108-151; S. JANERAS, *Les Byzantins et le Trisagion christologique*, dins *Miscellanea liturgica in onore del Card. Giacomo Lercaro*, vol. 2, Roma 1967, pp. 469-499; ID., *El Trisagi, una fórmula de fe bíblico-litúrgica al llarg de la Mediterrània*, comunicació presentada al Congrés Biblia i Mediterrani, Barcelona 1995, en curs de publicació.

8. S. JANERAS, «Sobre un trisagi en grec de la litúrgia visigòtica», *Revista Catalana de Teologia*, 13 (1988), p. 365-369.

9. BROU, *Études...*, p. 316.

10. ID., *ibid.*, p. 320-321. Sobre el darrer incís, vegeu l'article esmentat en la nota 8.

Brou oposa aquesta forma a la de les litúrgies orientals,¹¹ que fan les paràfrasis després de tot el trisagi; aquest, en ser cantat tres vegades, dona lloc a les paràfrasis. Valgui aquest exemple de la litúrgia copta:

Ἁγίος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος,
ὁ ἐκ παρθένου γεννηθεὶς,
Ἁγίος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος,
ὁ ρταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς,
Ἁγίος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυθρός, ἅγιος ἀθάνατος,
ὁ ἀναστὰς ἐκ τῶν νεκρῶν,
καὶ ἀνελθὼν εἰς τοὺς οὐρανοὺς,
ἐλέησον ἡμᾶς.¹²

De tota manera a Egipte, especialment en alguns *óstraka*,¹³ trobem un trisagi parafrasejat a la manera de la litúrgia hispànica (que potser li va servir de font):¹⁴

Ἁγίος ὁ Θεός,
ὃν ἀνυμνοῦσι τὰ Χερουβὶν καὶ προσκυνοῦσιν οἱ ἄγγελοι.
Ἁγίος ἰσχυρός,
ὃν δοξάζει ὁ χορὸς τῶν ἀσωμάτων ἀγγέλων.
Ἁγίος ἀθάνατος,
ὃ ἐν φάτνῃ τῶν ἀλόγων γνωρισθεὶς,
ἐλέησον ἡμᾶς.

3. EL TRISAGI I EL GLORIA IN EXCELSIS

El *Gloria in excelsis* era cantat, en la missa hispànica, en les grans solemnitats. Sembla que s'introduí a la missa a principis del segle VII. El IV Concili de Toledo, de l'any 633 en parla defensant-ne l'ús.¹⁵ I per a aquest himne fou composta una oració, dita *oratio post Gloriam*, posterior, però dins el mateix segle VII.¹⁶ Entre aquests dos elements trobem el trisagi. Quin seria l'ordre d'introducció en la litúrgia hispànica de cada un d'aquests elements? Segons dom Brou, el trisagi s'hauria afe-

11. BROU, *Études...*, p. 322-323.

12. BRIGHTMAN, *Liturgies eastern and western*, Oxford, 1896, p. 155.

13. Modernament se n'han publicat una sèrie força notable.

14. L. KOENEN, «Ein christlicher Prosahymnus des 4. Jahrhunderts (O. Zucker 36)», *Papyrologica Lugduno Batava*, 17 (1968), p. 41-42. A més d'aquest trisagi (P. G. M. O. 3), Koenen aporta altres exemples.

15. Cf. J. PINELL, «Los textos de la antigua liturgia hispánica. Fuentes para su estudio», *Estudios sobre la liturgia mozárabe*, Toledo, 1965, p. 127. El text conciliar diu: «Ergo nec idem in ecclesiis canendus est quia in sanctorum scripturarum libris non est?» (PL 84, 370s).

16. Aquesta oració ha estat estudiada per J. TORRAS, *Les oracions «post Gloriam» en la litúrgia hispànica*, tesina inèdita de llicència feta sota la meua direcció a Roma l'any 1968.

git posteriorment, i intercalat, entre el *Gloria* i la seva oració. Tot això durant el mateix segle VII. Però el mateix Brou insinua una altra possibilitat: en molts ritus orientals, a l'ofici matinal el trisagi ve pràcticament després de l'himne angèlic. Seguint una mica aquest model, els hispànics, en introduir el trisagi, haurien postposat l'oració *post Gloriam*, la qual, segons ell, no fa al·lusió al trisagi, sinó únicament al *Gloria*.¹⁷ El fet de la unió del trisagi amb el *Gloria* en els ritus orientals és la pista que crec que cal seguir. I m'hi estendré una mica, perquè el mateix text del *Gloria* va completat, a Orient, amb una sèrie de versets. És tot aquest *Gloria* que va seguit del trisagi.

El *Gloria in excelsis*, en el ritu bizantí, va sempre seguit d'uns versets (semblants als que segueixen, en la tradició llatina, el *Te Deum*), però aquesta sèrie de versets presenten dues formes diferents, actualment per a l'ofici ferial o dominical, però que responen a les tradicions palestinenca i constantinopolitana respectivament. El trisagi ocupa un lloc diferent en l'una o l'altra tradició. En la tradició constantinopolitana, apareix unit al *Gloria in excelsis* (aquest, però, completat amb uns versets).

Aquest trisagi que clou el *Gloria* era abans el punt d'enllaç amb la celebració eucarística.¹⁸ El trisagi precedit del *Gloria* apareix ja en alguns papirs i *ostraka* grecs d'Egipte dels segles V i VI, per exemple P 364 de Berlín.¹⁹

Però també en altres ritus orientals trobem el trisagi unit pràcticament al *Gloria*. Cal recordar, primer, que el *Gloria in excelsis* es troba al final de l'ofici matinal no solament del ritu bizantí, sinó també dels ritus de tradició siríaca.²⁰ I, en l'ofici matinal festiu de la litúrgia caldea o siro-oriental, el trisagi, segell de l'ofici, ve després del *Gloria*.²¹

Tornem a l'oració *post Gloriam* hispànica. Algunes d'aquestes oracions semblen comentar —algunes clarament— el trisagi i no el *Glòria*. Esmentaré només el cas de l'oració del dia de la Pentecosta, perquè, a més, presenta algunes altres particularitats. És continguda en el còdex *Aemilianensis* 22, un testimoni del *Liber Commicus*, que conté també un oracional:²²

17. Cf. BROU, *Études...*, p. 312-314. Vegeu també el que en diu TORRAS, *Les oracions...*, p. 27-29.

18. Cf. J. MATEOS, «Quelques problèmes de l'orthros byzantin, *Proche-Orient Chrétien*, 11 (1961), p. 32-34. Entre els grecs existeix la pràctica, quan la litúrgia eucarística és celebrada sense cap ofici previ, de cantar immediatament abans el *Gloria in excelsis* constantinopolità o festiu, el qual comporta, com hem vist, el trisagi.

19. Cf. K. TREU, «Varia christiana», *Archiv für Papyrusforschung*, 24 (1976), p. 114-117.

20. Cf. J. MATEOS, «Les matines chaldéennes, maronites et syriennes», *Orientalia Christiana Periodica*, 26 (1960), p. 51-73. Cal afegir-hi el ritu armeni. Cf. MATEOS, *Quelques problèmes...*, p. 217.

21. Cf. MATEOS, «Les matines chaldéennes...», p. 53; Id., *Lelya-Sapra* (*Orientalia Christiana Analecta*, 156), Roma 1959, pp. 78-98.

22. J. PÉREZ DE URBEL - J. GONZÁLEZ Y RUIZ ZORRILLA, *Liber Commicus* (*Monumenta Hispaniae Sacra*, series lit. 2-3), Madrid, 1950-1955, p. 724. Vegeu TORRAS, *Les oracions...*, p. 28-31.

Gloria tibi et honor, Deus, Pater Domini nostri Iesu Christi, Filii tui, regnantis ad dexteram tuam; gloria tibi et honor, Christe Iesu, omnipotens Deus, Dei Filius, qui suscepisti peccata mundi; gloria tibi, Spiritus Sancte, omnipotens Deus, ex Deo Patre procedens, Patri et Filio coaeternus; gloria tibi et honor, Trinitas inseparabilis, unus Deus deorum et Dominus dominantium, Salvator noster et redemptor, miserere nobis et exaudi populum tuum in omnibus diebus nostris. Amen.

L'incís «qui suscepisti peccata mundi» fa pensar en una glossa al *Gloria in excelsis*.²³ En canvi, la repetició «Gloria tibi et honor» recorda la doxologia breu habitual de la litúrgia hispànica i que clou també el trisagi senzill, no farcit. Però tota la contextura de l'oració recorda més aviat el trisagi farcit. Tota ella sembla una mena de trisagi farcit on, en lloc de «Sant, Fort, Immortal», es diu «Gloria et honor». Comparem una frase del Trisagi farcit de la Pentecosta amb aquesta oració:

TRISAGI: Sanctus immortalis, qui solus es immaculatus *Salvator, miserere nobis*.

ORACIÓ: Trinitas inseparabilis [...] *Salvator noster et redemptor, miserere nobis* [...].²⁴

Hi ha encara una frase en aquesta oració que no ha de passar inadvertida. De l'Esperit Sant es diu: «ex Deo Patre procedens». Certament que no deixa de sobtar aquesta expressió (sense el *Filioque*) en terres hispàniques.²⁵ És clar que no deixa de ser una expressió neotestamentària: «Quando veniet Paraclitus, Spiritus veritatis qui a Patre procedit [...]» (Jn 15,26).²⁶

4. QUICUMQUE IN CHRISTO

És sabut que, en el ritu bizantí, en les festes de l'Epifania, Pasqua i Pentecostès, el trisagi és substituït per un cant pres de sant Pau (Ga 3,27):

Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσαθε, ἀλληλοῦία.

23. D'altra banda, aquesta al·lusió al *Gloria in excelsis* suposa un text diferent del romà i concorda amb una antiga recensió del *Gloria* usada a Hispania i anterior, segons que sembla, a la romana. Cf. G. PRADO, «Una nueva recensión del Himno "Gloria in excelsis"», *Ephemerides liturgicae*, 46 (1932), p. 481-486.
24. No cal fixar-se en la incongruència, no inhabitual, d'un trisagi clarament cristològic, amb una oració clarament trinitària, però que acaba dient «Salvator noster et redemptor».
25. Cf. C. RIERA, *Doctrina de los símbolos toledanos sobre el Espíritu Santo*, Vic, 1955, p. 125 i 49-91.
26. En la festa de Pentecostès de la litúrgia romana trobem també la següent antífona de vespres, extreta d'aquest passatge evangèlic: «Spiritus qui a Patre procedit, alleluia, ille me clarificavit, alleluia, alleluia».

És un antic cant per a acompanyar la processó dels neobatejats que, la nit de Pasqua, anava del baptisteri a l'església, on la comunitat havia fet el servei de lectures i cants de la vetlla pasqual. Ho trobem testimoniats, a Jerusalem, pel leccionari georgià (manuscrit del Sinaí, georgià 37, s. X). També a la Constantinoble del s. IX, segons el manuscrit Patmos 266 del *Typikon de la Gran Església*, aquest cant acompanyava la crismació dels nous batejats, un cop revestits.²⁷ Però per a Constantinoble tenim un testimoni molt antic en Procle (s. V). En l'homilia 32, per al Diumenge de Pasqua, diu que Pau, «veient-vos avui revestits de Crist, va escriure: "Tots els qui heu estat batejats en Crist, us heu revestit de Crist"».²⁸ Aquest cant, a partir d'aquesta processó pasqual, com que aquesta constitueix l'entrada de la litúrgia eucarística, substitueix, en la tradició bizantina el cant del trisagi (antigament també cant d'entrada)²⁹ durant tot el temps pasqual.

En el ritu bizantí, en l'administració ordinària del baptisme es canta també aquest cant, després de la vestició, mentre el sacerdot, el neobatejat i els padrins fan tres voltes entorn de la pica baptismal (vestigi de l'antiga processó de la nit de Pasqua).

En l'antiga litúrgia hispànica, apareix el cant del *Quicumque in Christo baptizati estis, Christum induistis* com a *Praelegendum* o cant inicial de la missa (no pas substituint el trisagi) a les festes de l'Epifania (o *Apparitio*) i de Pentecostès. Aquesta pràctica sembla pròpia només de la tradició B i la trobem testimoniada únicament pel *Missale mixtum*;³⁰ el ms. Toledo 35,5, de quaresma, no té aquestes dues festes.

5. LES BENAURANCES

El manuscrit Toledo 35,5 presenta, com a cant de comunió per al Diumenge de Rams, el cant de les benaurances (Mt 5,3-12), alternades amb el refrany: *Memento mei, Domine, dum veneris in regnum tuum*, que són les paraules del bon lladre, retocades litúrgicament, i que és un cant típic de les litúrgies orientals.³¹ Apareixen en l'ofici matinal del ritu siroantioquè i del ritu siríac de Tikrit.³² També a l'ofici de l'*orthros* (ofici

27. Cf. J. MATEOS, *La célébration de la parole dans le rite byzantin* (OCA 191), Roma 1971, p. 110-111.

28. PROCLE DE CONSTANTINOBLÉ, *Hom. 32*; LEROY, *L'homilétique de Proclus de Constantinople* (Studi e Testi; 247), Vaticà, 1967, p. 229. Cf. S. JANERAS, «La predicació pasqual i baptismal de Procle de Constantinoble», *Revista catalana de Teologia*, 5 (1980), p. 146-148. Els mots de Pau, els repeteix encara poc després.

29. Cf. MATEOS, *La célébration...*, p. 112-115.

30. PL 85, p. 230 i 613.

31. Sobre això, cf. M. HUGLO, «Le chant des béatitudes dans la liturgie hispanique», *Hispania Sacra*, 17 (1964), p. 135-140. Vegeu també les pàgines que hi dedico en el meu estudi *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine* (Studia Anselmiana, 99 — Analecta liturgica, 12), Roma 1988, p. 164-179.

32. Cf. MATEOS, *Les matines...*, p. 64 i 71. També, i en el mateix lloc de l'ofici, en un *Horologion* melkita. Cf. M. BLACK, *A Christian Palestinian Syriac Horologion* (Berlin, ms.

matinal) del ritu bizantí, del Divendres Sant i també el cinquè dijous de quaresma.³³ També trobem les benaurances a l'antiga litúrgia de Jerusalem: en l'anomenat *Typikon* de l'Anàstasi (ms. Santa Creu 43), que reflecteix un estat de coses del s. IX; hi apareixen precisament el Diumenge de Rams, però a l'inici de la litúrgia, i alternades amb el *memento*, i el Divendres Sant (a l'*orthros*), sense el *Memento*.³⁴ També en el *Canonarion* del Sinai (s. X-XI).³⁵

A l'Occident, fora de la litúrgia hispànica, sembla que només tenia les benaurances la litúrgia milanesa; això es dedueix d'un passatge de sant Ambròs comentant el salm 118:

Mane festina et ad ecclesiam defer primitias pii voti [...] Quam iucundum inchoare ab hymnis et canticis, a *Beatitudinibus* quas in Evangelio legis.³⁶

A Milà el nombre de versets de les benaurances devia ser de vuit, com sembla deduir-se d'un altre passatge de sant Ambròs.³⁷ També són vuit les benaurances en la litúrgia hispànica. I, en això, concorden amb la tradició siríaca. En la litúrgia bizantina, en canvi, les benaurances estan dividides en nou versets. Aquí, abans del darrer «Alegreu-vos i celebren-ho [...]» es canta: «Benaurats vosaltres, quan us insultaran i us perseguiran i diran falsament tota mena de mal per causa meva», fragment que manca en les altres tradicions.

Ara bé, en el ritu hispànic, el cant de les benaurances del Diumenge de Rams s'alterna, com ja he dit, amb el refrany *Memento mei, Domine, dum veneris in regnum tuum* (antifonari de Lleó) o *Memento nostri, Domine, dum veneris in regno tuo* (35,5).

També és una pràctica clarament oriental l'alternança de les Benaurances amb les paraules del bon lladre. En el ritu bizantí, trobem aquesta pràctica a l'inici de la litúrgia eucarística, com a «tercera antífona», però que procedeix de l'ofici dels Τυπικά, el qual deriva d'un ofici monàstic de comunió, fora de la missa, per a l'hora de nona, pràctica testimoniada per un *Horologion* (Sinai 863, s. IX).³⁸

Or. oct. 1019), Cambridge, 1954, p. 102.

33. Cf. *Triodion*, Roma, 1879, p. 480-481.

34. Cf. A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, 'Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 2, Sant Petersburg 1894, p. 23 i 133-134.

35. Cf. A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgiĭeskikh rukopisej khranjaščikhsja v Bibliotekakh pravoslavnago Vostoka*, 1, Kíev, 1895, p. 190.

36. *In Ps. 118*, sermo 19, 32 (PL 15, p. 1479).

37. *In Lucam 5,51* (PL 15, p. 1650). També sant Agustí parla de vuit benaurances: *sunt autem omnes istae octo sententiae*. AGUSTÍ, *De sermone Domini in onte*, III (PL 35, p. 1229).

38. Cf. J. MATEOS, «Un Horologion inédit de Saint-Sabas. Le codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle)», *Mélanges Eugène Tisserant*, 3 (Studi e Testi 233), Vaticà, 1964, p. 64-68. Cf. també MATEOS, *La célébration...*, p. 68-71.

6. AGIE I LA «GRAN ENTRADA»

Al final de la oració dita *Missa* o bé *Oratio admonitionis*,³⁹ trobem l'aclamació següent: «Agie, agie, agie [Domine Deus]». ⁴⁰ I això apareix en les dues tradicions. Llegim en el *Liber Ordinum*:

Igitur in prima petitione misse respondendum est a clero: *Agie, agie, agie*.⁴¹

In prima quoque petitione misse dicendum est *Agie, agie, agie, Domine Deus*.⁴²

L'antifonari de Lleó té rúbriques més explícites, sobretot una d'elles:

Post sacrificium dicit diaconus: «Deo gratias», «Oremus», et post prima oratione misse respondunt: *Agie, agie*. Et quando nomina offeruntur recitatur, ut mos est, et a clero responditur.⁴³

Quum vero cum muneribus veniunt, crisma cum eisdem muneribus deferunt post calices et simul in altario ponitur, et illa missa tota super vas dicitur. Post sacrificium dicit diaconus: «Deo gratias». Respondunt: «Semper agamus». In prima vero oratione respondunt *Agie, agie*. Et quando nomina offeruntur iuxta consuetudine a clero responditur.⁴⁴

Què significa aquesta aclamació en aquest moment? Vives-Brou, referint-se al Diumenge de Rams, diuen que és una mena de salutació al crisma que, com diu la rúbrica, és portat a l'altar juntament amb les ofrenes. Em sembla que l'explicació és una altra. Evidentment, l'aclamació grega *Agie* traeix el seu origen. I diguem tot seguit que la litúrgia gal·licana també té una cosa semblant, però entorn de l'evangeli: l'*Aius*, abans de l'evangeli i el *Sanctus*, després (en ambdós casos es tracta del trisagi).⁴⁵ Ara bé, ens trobem al moment de l'ofertori, l'equivalent del que s'anomena *gran entrada* en el ritu bizantí. I per a aquest moment, en totes les litúrgies orientals trobem, explícitament o implícitament, l'aclamació del trisagi. No m'entretindré ara a citar exemples de les di-

39. Aquesta oració ha estat estudiada per M. RAMOS, «*Oratio admonitionis*». *Contribución al estudio de la antigua misa española*, Granada 1964.

40. El *Missale Mixtum* i el nou *Ordo Missae* del Missal Mossàrab tenen: *Hagios, hagios, hagios, Domine Deus, rex aeternae, tibi laudes et gratias*. Aquesta aclamació, a més, apareix després de l'*Oremus* que dona inici a la recitació dels noms. Cf. J. GIBERT, *Influssi dell' Oriente...*, pp. 855-860.

41. Dijous Sant. M. FEROTIN, *Le Liber Ordinum en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne* [LO] (Monumenta Ecclesiae Liturgica, 5), París, 1904, col. 191.

42. Diumenge de Rams. LO, p. 186.

43. Dijous Sant. AL f. 164; ed. J. VIVES-L. BROU, *Antifonario visigótico-mozárabe de la catedral de León* (Monumenta Hispaniae Sacra, ser. lit. V,1), Barcelona, 1959, p. 266.

44. Diumenge de Rams. AL 154v-155; VIVES-BROU, p. 248-249.

45. Cf. K. GAMBER, *Ordo antiquus gallicanus. Der gallikanische Meßritus des 6. Jahrhunderts* (Textus patristici et liturgici, 3), Ratisbona, 1965, p. 17-18.

verses litúrgies orientals. Basti esmentar el molt conegut cant bizantí del *Kherubikon* o himne dels querubins: «Nosaltres, que místicament representem els querubins i cantem l'himne Trisagi a la Trinitat vivificant [...]»⁴⁶

Per tant, ens trobem amb un element més típicament oriental. I és més, la rúbrica de l'antifonari de Lleó per al Diumenge de Rams que diu que porten el crisma juntament amb les patenes i els calzes, fa pensar més en una «gran entrada» oriental, solemne i ritualitzada, que no pas en una processó d'ofrenes per part dels fidels. És més, el fet de portar el crisma juntament amb la patena i el calze apareix també en el ritu bizantí el Dijous Sant. Segons l'eucologi bizantí, el Dijous Sant, al moment de la gran entrada, l'arxiprevere porta el sant ungüent (*myron*) en un recipient d'alabastre i cobert amb un vel de calze, acompanyat de diaques que porten rhipidia (= flabells) i ciris; a la porta del santuari, com és de costum en la missa pontifical, el patriarca (o bisbe) rep el crisma i el diposita damunt l'altar per a la seva consagració després de l'anàfora.⁴⁷

7. LA FÓRMULA *SANCTA SANCTIS*

És sabut que totes les litúrgies orientals posseeixen aquesta proclamació sacerdotal en els ritus que precedeixen la comunió eucarística. El text sencer és:

- Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις.

- Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς. Ἀμήν.⁴⁸

Aquesta proclamació, que és una professió de fe cristològica (bizantins) o trinitària (siroantioquens), es troba, en el ritu bizantí, abans de la fracció, mentre que en els altres ritus ve després de la fracció i abans de la consignació i commixtió.⁴⁹

L'antiga litúrgia hispànica també té aquesta proclamació, però amb un text més extens i compost, ja ben conegut. De ben segur, però, que originàriament tenia una forma més senzilla, que crec que es pot descobrir en el text conservat. Per això, el divideixo en diverses parts:

46. Deixo aquí de banda si el cant s'adreça a la Trinitat o a Crist. Sobre el trisagi i la gran entrada, cf. JANERAS, *Le Vendredi-Saint...*, p. 417-421.

47. Cf. J. GOAR, *Euchologium, sive Rituale graecorum*, Venècia 1730, p. 501-502.

48. Dono la versió grega, la més simple i original. Altres ritus, com és ara el siroantioquè, tenen fórmules més evolucionades i en una forma trinitària: «Un sol Pare sant, un sol Fill sant, un sol Esperit vivent i sant». *Missa siríaca*, Montserrat, 1961 (4a. ed.), p. 42. Sobre el *Sancta sanctis*, cf. L. BROU, «Le "Sancta sanctis" en Occident», *The Journal of Theological Studies*, 46 (1945), p. 160-178; 47 (1946), p. 11-29.

49. Cf. V. JANERAS, «El rito de la fracción en la liturgia hispana», *Liturgica*, 2 (Scripta et Documenta; 10), Montserrat, 1958, esquema entre les p. 218-219.

1. Sancta sanctis
2. et coniunctio corporis et sanguinis Domini nostri Iesu Christi edentibus et bibentibus sit in vitam aeternam.
3. In civitate Domini ibi sonant iugiter organa sanctorum. Ibi cinnamum et balsamum odor suavissimus in conspectu Dei.
4. Agyos, agyos, agyos, Chyrie o Theos.

En els números 1 i 4 tindríem l'exclamació sacerdotal i la resposta dels fidels; en el número 2, la fórmula de la commixtió. El fragment número 3 prodria ser una introducció a l'*Agyos*, equivalent al fragment «Te caeli caelorum» que —amb el títol ad Sanctus en els manuscrits— era intercalat, en les grans solemnitats, entre la *inlatio* i el cant del *Sanctus*, al qual servia d'introducció.⁵⁰ Es tracta, evidentment, d'afegits tardans.

El *Sancta sanctis*, no cal dir-ho, és una herència oriental.⁵¹ Però, a diferència de les litúrgies orientals, en la litúrgia hispànica el *Sancta sanctis* acompanya el ritu de la commixtió. I sembla que el sentit d'aquesta fórmula també canvia. En lloc de «les coses santes són per als sants», potser cal interpretar «Les coses santes amb les coses santes» (no pas «amb els sants»), sentit que seria explícit per allò que segueix: «et coniunctio corporis et sanguinis [...]». O sigui, que hauria passat a ser una fórmula de commixtió, moment en què s'uneixen les dues coses santes que hi ha damunt l'altar: el cos de Crist i la sang de Crist.

Voldria notar aquí que —única vegada coneguda— un fragment de papir grec del segle VIII, trobat a Qarara (Egipte) i conservat actualment a Heidelberg (Pap. Gr. 2),⁵² sembla anar en la mateixa línia que la litúrgia hispànica. Després de la pregària de benedicció o d'imposició de mans, en aquest text de tradició alexandrina ve el que segueix:

- Πρόσχωμεν (pronunciat pel diaca).

Ὁ ἱερεὺς, λαβὼν ὀλίγον ἐκ τοῦ ἁγιασθέντος ἄρτου καὶ βάλλον αὐτὸ εἰς τὸ ποτήριον, λέγει τὸ Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις.

Καὶ ὁ λαὸς ἐπακούει τὸ Εἰς ἅγιος.

Sembla, doncs, que trobem aquí també el *Sancta sanctis* en relació amb el ritu de la commixtió. S'insinua potser ja el canvi de significació

50. El text sencer d'aquest afegitó diu: «Te caeli caelorum, te potestates, te throni et virtutes laudant; tibi coetus angelorum in excelsis concinunt hymnum; tibi cherubim ac seraphim incessabili voce proclamant, dicentes: Agios, Agios, Agios, Kyrie o Theos» (AL 61v, 73, 82, 177, 210v; B.M. 30.844 165; Miss. Mixt. 484-485). Cal afegir aquí que el cant del *Sanctus* acaba amb el mateix incís en grec. Vegeu-ne el text sencer: «Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth. Pleni sunt caeli et terrae gloria maiestatis tuae. Hosanna Filio David. Benedictus qui venit in nomine Domini. Hosanna in excelsis. Hagios, Hagios. Hagios, Kyrie o Theos». Gibert (*Inlusi dell'Oriente*, p. 862-865) examina les particularitats d'aquest *Sanctus* i els possibles contactes amb l'Orient.

51. Apareix en CIRIL DE JERUSALEM, *Catechesis XXIII* (v mistagògica), 19; ed. A. PIÉDAGNEL (*Sources chrétiennes*, 126), París, 1966, p. 168.

52. Cf. K. GAMBER, «Teile einer Anaphora auf einem ägyptischen Papyrus-Amulett des 5. Jahrhunderts», *Ostkirchliche Studien*, 34 (1985), p. 178-182.

d'aquests mots, com sembla desprendre's més clarament en la litúrgia hispànica?

8. UN *POST SANCTUS* ESPECIAL

El *Post Sanctus* del diumenge X *de quotidiano*, tal com apareix en el ms. Toledo 35,4 del Liber Missarum, diu:

Hosanna in excelsis! Benedictus qui venit in nomine Domini. Deus Dominus et illuxit nobis.⁵³

Ara bé, en la litúrgia bizantina, a la invitació del sacerdot als fidels perquè s'acostin a combregar: «Acosteu-vos amb temor de Déu, amb fe i amor», el poble respon: «Beneït el qui ve en nom del Senyor (Sl 117,26). El Senyor és Déu i se'ns ha manifestat»:

Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανε
ἡμῖν.

Aquest text no es troba en el còdex Barberini 336 i no en sabem l'antiguitat. Nicolau Cabàsilas (s. XIV) en dóna testimoni en el seu comentari a la divina litúrgia.⁵⁴ Ara bé, la primera part d'aquesta aclamació («El Senyor és Déu i se'ns ha manifestat») apareix a l'ofici dominical de l'*orthros*, alternada amb versets del salm 117 i abans de la salmòdia. Tota l'aclamació sencera, però amb els seus membres invertits («El Senyor és Déu i se'ns ha manifestat. Beneït el qui ve en nom del Senyor»), apareix com a cant de comunió el Diumenge de Rams.⁵⁵

9. UNA QÜESTIÓ ENTORN DEL CREDO

És conegut que el credo fou introduït a la missa a Antioquia, pel patriarca Pere el Bataner i, a Constantinoble, pel patriarca Timoteu (511-518).⁵⁶ Abans, només era recitat el Divendres Sant, en la *redditio symboli* per part dels catecúmens. I, com també és sabut, el credo, a Orient, és recitat a l'inici de la litúrgia dels fidels, abans de l'anàfora (però amb diferències: per ex., després del ritu de la pau en la tradició bizantina, abans de la pau, en la tradició siríaca).

53. M. FÉROTIN, *Le Liber Mozarabicus Sacramentorum* (MEL 6), París, 1912, n. 1394, col. 631; J. JANINI, *Liber Missarum de Toledo*, 1, n. 1394, p. 514.

54. Cap. 39, 2 (Sources chrétiennes, 4 bis), París, p. 232.

55. *Triodion* de Roma, p. 614. En el *Typikon* de la Gran Església hi és com a cant alternatiu a Sl 8,3 (*Ex ore infantium...*) que el ritu bizantí actual té el dissabte abans de Rams (*Triodion* de Roma, p. 600).

56. Cf. B. CAPELLE, «L'introduction du symbole à la messe», *Mélanges Joseph de Ghellinck*, 2, Gembloux 1951, p. 1003-1027.

L'any 589, el III Concili de Toledo l'introduí a la missa hispànica. Cito el cànon sencer, perquè hi ha unes expressions que motiven que toquem aquest punt:

Pro reverentia sanctissimae fidei et propter corroborandas hominum invalidas mentes consultu piissimi et gloriosissimi domini Recaredi regis sancta constituit synodus: ut per omnes ecclesias Hispaniae, Galliae vel Gallaeciae secundum formam orientalium ecclesiarum, concilii Constantinopolitani hoc est centum quinquaginta episcoporum symbolum fidei recitetur, ut priusquam dominica dicatur oratio voce clara a populo praedicetur, quo et fides vera manifestum testimonium habeat et ad Christi corpus et sanguinem praelibandum pectora populorum fide purificata accedant». ⁵⁷

En les paraules preliminars als cànonns el rei Recared diu:

Ut omnes sacrificii tempore ante communionem corporis Christi vel sanguinis iuxta orientalium partium morem unanimiter clara voce sacratissimum fidei recenseant symbolum. ⁵⁸

Hi ha encara un altre text. Joan de Bìclarum († ca. 621) escriu pocs anys després del concili en el seu *Chronicon*:

Romanorum LIII regnavit Iustinus iunior annis XI. Qui Iustinus anno primo ea quae contra synodum Chalcedonensem fuerant commentata, destruxit, symbolumque sanctorum CL patrum Constantinopoli congregatorum et in synodo Chalcedonensi laudabiliter receptum, in omni catholica ecclesia a populo concinendum intromisit priusquam dominica dicatur oratio. ⁵⁹

Les expressions *secundum formam orientalium ecclesiarum* (cànon 2) i *iuxta orientalium partium morem* (Recared) han de referir-se al fet de cantar el credo a la missa, no al moment concret de cantar-lo, que ja hem dit que, en les litúrgies orientals, és abans de l'anàfora. En la litúrgia hispànica, únic cas en tota la història litúrgica, el credo és recitat abans del parenostre i dels ritus preparatoris a la comunió: «ad Christi corpus et sanguinem praelibandum pectora populorum fide purificata accedant» (cànon 2), «ante communionem» (Recared) i «priusquam dominica dicatur oratio» (cànon 2, Recared i Joan de Bìclarum).

Aquests textos posen alguns problemes: el concili de Toledo legisla que a Hispània el credo serà cantat «priusquam dominica dicatur ora-

57. Cànon 2 (PL 84, p. 351).

58. PL 84, p. 350-351.

59. JOAN DE BICLARUM, *Chronicon* (MGH, *Auctores antiquissimi*, XI, *Chronica minora*, 2, Berlin, 1894, p. 211, ed. Th. MOMMSEN).

tio», per tant, abans de la comunió. Però Joan de Bíclarum diu aquesta mateixa expressió quan diu que el credo fou introduït en temps de l'emperador Justí II, per tant, a Constantinoble.⁶⁰ Aquest seria l'únic testimoni atorgat d'aquesta pràctica a la capital bizantina, que, si fos cert, seria d'una gran importància. Però no és així. Al segle VII tenim el testimoni clar de Màxim el Confessor que el credo era recitat entre el bes de pau i l'anàfora. Per això, alguns autors han dit que Joan es confon.⁶¹ I, en canvi, el bisbe gironí visqué disset anys a Constantinoble, precisament durant els anys en què el símbol de fe fou introduït a la litúrgia eucarística. També havia estat a la capital bizantina Leandre de Sevilla, que fou un dels pares presents al III Concili de Toledo.

Hi cabria una altra possibilitat, que no deixaria de ser una raresa: que, amb l'expressió *oratio dominica*, tradicionalment referida al parenostre, Joan de Bíclarum designés l'anàfora.⁶² Llavors quedaria resolta la qüestió pel que fa a Bizanci (i no hi hauria confusió per part del bisbe de Girona), però quedaria també clar que els pares conciliaris establiren que el credo fos cantat abans del parenostre i, doncs, abans de la comunió.

Caldria pensar com a font en l'ofici dels Τυπικά, que deriva d'un ofici de comunió a l'hora de nona, ofici de tradició palestinenca que ens és testimoni per l'*Horologion* del Sinaí (ms. 863, del s. IX), ja esmentat a propòsit de les benaurances. En aquest ofici,⁶³ després del cant de les Benaurances i d'un tropari i abans de la comunió, trobem els elements següents: credo + parenostre + *Sancta sanctis*.

10. ANTÍFONA DESPRÉS DE LA COMUNIÓ

No em refereixo a l'antífona *Ad accedentes*, sinó a una antífona que apareix només en dues redaccions diferents i que precedeix l'oració *Completuria*:

a) Refecti Christi corpore et sanguine, te laudamus, Domine.

b) Repletum est gaudium os nostrum, et lingua nostra exultatione.

60. Hom es pot preguntar si Joan s'inspira en les paraules del concili o si, per contra, els pares conciliaris coneixen les paraules del Biclarense. Cal observar, però, que el *Chronicon* de Joan arriba fins a l'any 590, per tant, passat ja el concili, Era ja coneguda abans la seva primer part?

61. CAPELLE, *art. cit.*, p. 1007; abans que ell, M. HANSSENS, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, III, Roma, 1930, p. 300.

62. És sabut que el papa Gregori el Gran va avançar la recitació del parenostre immediatament després del cànon perquè li recava que l'Església recités damunt l'oblació una oració composta per mà d'home i que no s'hi pronunciés una oració ensenyada pel mateix Senyor. Cf. GREGORI EL GRAN, *Carta a Joan de Siracusa*, 9,26. Ed. HARTMANN-EWALD, I, p. 59-60.

63. Cf. MATEOS, *Un Horologion...*, p. 54-55 i 64-68.

En el ms. Toledo 35,5 i en el *Missale Mixtum* apareix moltes més vegades el text *a*) que no pas el *b*). En el *Liber Ordinum* només trobem el text *b*).

L'oració *Completurna*, de vegades, comenta l'una o l'altra d'aquestes antifones:

Refecti Christi corpore et sanguine, pariterque sanctificati, Deo Patri omnipotenti gratias referamus [...].⁶⁴

Repletur os nostrum laude tua, Domine, et cor nostrum gratia tua [...].⁶⁵

En la tradició bizantina, immediatament després de la distribució de la comunió, el sacerdot beneeix els fidels amb el calze, tot dient: «Salveu, oh Déu, el vostre poble i beneïu el vostre heretatge». El poble respon: «Hem vist la llum veritable, hem rebut l'Esperit celestial, hem trobat l'autèntica fe, adorant la Trinitat indivisible; és ella qui ens ha salvat». De fet, es tracta d'un text que prové de les vespres de la Pentecosta. L'autèntic cant després de la comunió és el que segueix llavors, just abans de la lletania i oració d'acció de gràcies:

«Que els nostres llavis s'omplin de la vostra lloança, Senyor, per cantar la vostra glòria, perquè ens heu fet dignes de participar dels vostres sants, immortals i puríssims misteris. Conserveu-nos en la santedat, meditant tot el dia la vostra justícia. Al·leluia, al·leluia, al·leluia».⁶⁶

Aquesta antífona ha desaparegut de l'ús habitual i general de l'Església grega, però era cantada encara al segle XIV, com ho testimonia Nicolau Cabàsilas en el seu comentari a la divina litúrgia⁶⁷ i és conservada en les altres tradicions (eslava, romanesa, etc.). I, com es pot veure, ve a ser una síntesi de les dues antífones de la litúrgia hispànica.

La fórmula *b*) visigòtica («Repletum est gaudium os nostrum, et lingua nostra exultatione») apareix, amplificada, en la tradició copta, tal com trobem en un papir copte sahídic, del s. XI, conservat a Viena (K 8348):

«Alleluia. Repletum est gaudio os nostrum et lingua nostra exultatione. Inebriati sumus ab ubertate domus tuae, quoniam apud te est fons vitae. Pluisti manna et manducavimus. Panem angelorum manducavit homo [...].⁶⁸

64. LMS, n. 1221, col. 552 (BM 30845). Segons JANINI, p. 450, aquesta *completura* seria un afegit d'Ortiz. En el *Missale Mixtum* apareix moltes altres vegades.

65. LMS, n. 209, col. 97, JANINI, p. 73; LO, col. 243 (*missa omnimoda*).

66. BRIGHTMAN, *Liturgies eastern and western*, p. 342.

67. Cap. XLI, 3. Ed. i trad. de S. SALAVILLE-R. BORNERT-J. GOUILLARD-P. PÉRICHON (*Sources chrétiennes*, 4bis), París 1967 (2a. ed.), p. 238-239.

68. H. QUECKE, «Ein sahidisches Kommunionlied (Wien, K. 8348)», *Le Muséon*, 79 (1966) p. 103-111.

Aquest cant no apareix ja en la litúrgia copta, però sí que l'oració d'acció de gràcies sembla clarament suposar-la: «La nostra boca s'ha omplert de joia i la nostra llengua d'alegria per la nostra participació als vostres misteris immortals, oh Déu [...]».⁶⁹

11. LA QUARESMA⁷⁰

No em fixo en la durada de la quaresma. Recordo només que, en l'antiga litúrgia de Jerusalem, la quaresma, sense comptar la Setmana Santa, tenia set setmanes (s. IV, Egèria), que passà a sis (leccionari armeni) i novament a set (leccionari georgià). Els dissabtes i diumenges no entraven en el còmput dels quaranta dies i aquest temps, tingués les setmanes que tingués, sempre era dit *Quaresma* (*Quadragesima*, Τεσσαρακοστή). Em referiré aquí a altres qüestions.

a) LA NUMERACIÓ DELS DIUMENGES

A l'Orient, la quaresma comença en dilluns. La numeració dels diumenges ve, doncs, al final de la setmana. En la litúrgia hispànica trobem una numeració diferent dels diumenges segons la tradició A o B: en la primera, la septentrional, la numeració concorda amb el sistema oriental, perquè el diumenge *De Carnestollendas* no compta com a diumenge de quaresma: de fet, aquest dia es fa un ús abundant de l'al·leluia, perquè se'n fa el comiat. En la tradició B, aquest mateix diumenge compta com a primer diumenge de quaresma. Aquesta numeració diferent va comportar també una dislocació dels evangelis propis d'aquests diumenges.⁷¹

Tradició A

Carnestollendas
I Samaritana
II De caeco nato
III De Mediente (o Vicesima)
IV De Lazaro

Tradició B

I Carnestollendas - Samaritana
II De coeco nato
III De Lazaro
IV De Mediente
V Ovíle ovium

69. A. RENAUDOT, *Liturgiarum Orientalium Collectio*, 1, Frankfurt-Londres, 1847 [reimpr. 1970], p. 24.

70. Les lectures de la quaresma hispànica han estat estudiades per J. MARTÍN PINDADO, *Los sistemas de lectura de la Cuaresma Hispánica* (Colección de Estudios del Instituto Superior de Pastoral, 11), Salamanca-Madrid, 1977.

71. Pel fet que *Carnestollendas* sigui el primer diumenge, els evangelis corren un diumenge. El darrer diumenge es llegeix Jn 10,1-16 i per això porta el nom que correspon a aquesta lectura: *ovíle ovium*.

b) LES FÈRIES DE QUARESMA

Durant la quaresma, els dies litúrgics divergeixen entre la tradició A i la B, aquesta representada, sobretot, pel ms. Toledo 35,5, perquè el 35,2 (Madrid, Bibl. Nac. 10.110) ja no el segueix (no cal dir el breviari), però sí, el *Missale Mixtum*.

Segons aquesta darrera tradició, dels dies ferials de quaresma només són litúrgics els dimecres i els divendres. Toledo 35,5 presenta lectures per als diumenges (ofici del matí i missa) i per als dimecres i divendres (*ad nonam pro missa*). En la tradició A (i en alguns documents de la B) són litúrgics els dilluns, dimecres, divendres i dissabtes de la primera meitat de la quaresma i tots els dies de les dues darreres setmanes. Aquesta especificitat dels dimecres i divendres de la tradició B ens acostà més a Orient que no pas la tradició A.

De tota manera cal observar una cosa. A la Jerusalem del s. IV, segons el testimoniatge d'Egèria, tots els dies de la quaresma tenien els seus oficis, però els dimecres i els divendres hi havia alguna cosa especial: a l'hora novena la comunitat es reunia a Sió, on tenia lloc una predicació. No hi havia pas celebració litúrgica, com explica Egèria, al revés dels dimecres i divendres de durant l'any.⁷² El leccionari armeni (s. V) indica lectures i cants només per a la tarda dels dimecres i divendres, llevat de la segona setmana, que té ofici diari i que posa un problema especial.⁷³ El leccionari georgià té ja un servei quotidià durant la quaresma.⁷⁴ A Constantinoble, i en el ritu bizantí actual, tots els dies de la quaresma tenen el seu ofici, però són alitúrgics pel que fa a la celebració eucarística, mentre que els dimecres i divendres té lloc, amb l'ofici de vespres, la litúrgia de presantificats. L'ús representat per la tradició B ha de posar-se certament en relació amb la pràctica oriental.

Seria interessant de comparar el sistema de lectures quaresmals de la tradició B (que no és el mateix que el de la tradició A) i dels sistemes jerosolimità i constantinopolità. Potser hi trobaríem certs punts de contacte. Però això demanaria un estudi particular i aprofundit que no és aquí el lloc de fer.⁷⁵

Aquí només voldria insinuar un dels camps d'estudi, uns possibles punts de contacte de la litúrgia visigòtica amb Jerusalem pel que fa a les lectures quaresmals. En la tradició B, a la segona meitat de la quaresma es llegeixen fragments dels llibres de Samuel i dels Reis.⁷⁶ Doncs

72. Cf. EGERIA, *Pelegrinatge*, XXVII, 6; ed. S. JANERAS (Fundació Bernat Metge, 238), Barcelona, 1986, p. 186.

73. Cf. A. RENOUX, *Le codex arménien Jérusalem 121*, II, n. XVIII-XXXII (PO XXXVI/2), París, 1971, p. 239-253. Vegeu també l'article citat a la nota 77.

74. M. TARCHNISCHVILI, *Le grand lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle)*, I (CSCO 189), Lovaina, 1959, p. 47-80.

75. L'estudi ja esmentat de Martín Pindado, tot i ser molt exhaustiu, no arriba encara a aclarir alguns d'aquests punts.

76. Cf. MARTÍN PINTADO, *Los sistemas de lecturas...*, p. 310-316.

bé, a Jerusalem trobem una lectura seguida del llibre primer dels Reis (és a dir, primer de Samuel) a la segona setmana, en el leccionari armeni, i a la segona i un dia de les setmanes tercera, quarta, cinquena i sisena en el leccionari georgià.⁷⁷ Tot això serien vestigis d'una tradició anterior, que aniria fins al s. III, quan Orígenes predicà les seves *Homilies sobre Samuel* precisament a Jerusalem, probablement l'any 240 o 241.⁷⁸

12. EL TEMPS DE TRADITIONE

Aquesta segona meitat de la Quaresma em porta a tocar una qüestió, que només poso com a problema. El Diumenge *In Vicesima o De Mediente*, és anomenat també, en la tradició A, *De Traditione*, com també el temps que va fins a la Setmana Santa. Alguns manuscrits precisen: *De traditione Domini*. La meua pregunta és: aquesta *Traditio* és l'equivalent, d'alguna manera, de *passio*, i així aquest temps seria el temps de passió? O bé fa referència a una *traditio symboli* que hauria tingut lloc en aquest diumenge de mitja quaresma? Els documents patristics i litúrgics posen la *traditio symboli* el Diumenge de Rams; no tindriem aquí vestigis d'una altra pràctica, més antiga?⁷⁹ De fet, la *inlatio* de la missa d'aquest dia fa referència, al costat de l'anada de Jesús a Jerusalem *mediante die festo*, també a la fe, a la confessió de fe trinitària:

Ille quippe diei festi tempore mediante adscendit in templum docere; cuius doctrinam admirabantur turbe, occultam divinitatis in eo nescentes esse virtutem. [...]

Nos igitur quamlibet eundem dominum nostrum Iesum Christum filium tuum corporalibus oculis non viderimus in carne, veraciter tamen scimus, credimus et fatemur eum tecum et cum spiritu sancto unum Deum esse in trinitate: adsumptamque carnem nostre mortalitatis pro pignore salutis nostre future deportasse in celis. Ob hoc te quesumus, sancte et piissime Deus, ut hec nos confessio perducatur ad gloriam; hec credulitas eruat a morte secunda [...].⁸⁰

A Jerusalem, efectivament, i Egèria n'és un testimoni clar, dues setmanes abans de la Setmana Santa tenia lloc la *traditio symboli*. Després d'haver explicat que durant els quaranta dies els catecúmens són exorcitzats i reben l'ensenyament del bisbe, que els exposa l'Escriptura començant pel Gènesi, diu:

77. Cf. A. RENOUX, «La quarantaine pré-pascale au 3e siècle à Jérusalem», *La Maison-Dieu*, 196 (1993-1994) p. 114-116.

78. Vegeu tot l'article de Renoux (p. 111-129) citat en la nota anterior. Al s. III, segons sembla, el període «pre-pasqual» no revestia encara un caràcter baptismal.

79. Sobre aquesta qüestió, sobre el fet d'un possible temps més breu, de dues setmanes, abans de la setmana santa, cf. MARTIN PINDADO, *Los sistemas...*, p. 232-235, 403-405.

80. LMS n. 430, col. 192; JANINI, p. 149.

Et iam quando completæ fuerint septimanae quinque, a quo docentur, tunc accipient symbolum; cuius simboli rationem similiter, sicut omnium Scripturarum ratione, exponet eis singulorum sermonum, primum carnaliter et sic spiritualiter, ita el symbolum exponet.⁸¹

La *redditio symboli* tenia lloc, a Jerusalem, el divendres abans de Rams, com es desprèn de la mateixa Egèria, dia, també, en què Ciril pronunciava la darrera catequesi prebaptismal, com he demostrat.⁸² A Hispània, segons els testimonis patristics, el Dijous Sant; a Bizanci, el Divendres Sant; a Antioquia, en temps de Sever, el Dimecres Sant.

13. UNA ANTÍFONA DEL DIUMENGE DE RAMS

És natural de trobar, el Diumenge de Rams, textos d'origen oriental en les diverses litúrgies occidentals. Pel que fa a la litúrgia visigòtica, Michel Huglo va assenyalar ja fa anys l'antífona *Introeunte te, Domine, in sanctam civitatem*, que apareix en les dues tradicions hispàniques (antifonari de Lleó i Toledo 35, 5).⁸³ Pel que fa al text grec original, aquest prové de Jerusalem (cal notar l'expressió *in sanctam civitatem*) i apareix en el *Typikon* de Jerusalem, del s. IX, però el text és certament anterior, potser del temps de sant Sofroni de Jerusalem († 638). El text no és totalment idèntic (l'hispànic suprimeix alguna frase i n'hi afegeix alguna altra), però es tracta, certament, del mateix text. Segons Huglo, el text grec, d'origen jerosolimità, fou traduït i introduït a la litúrgia visigòtica i d'aquí va passar a Aquitània, on també apareix, amb lleugeres variants, més aviat gramaticals, respecte del text hispànic.

14. DILLUNS, DIMARTS I DIMECRES SANTS

A l'Orient, durant el tres primers dies de la Setmana Santa, els textos de l'ofici fan al·lusió constant a les paràboles del regne: les verges prudentes i les fàtues, el servent fidel que espera en vetlla el seu senyor, el banquet de noces i el vestit nupcial, etc. Generalment això es dona el dilluns i el dimarts; el dimecres commemora la unció a Betània i la traïció de Judes.

En el ritu bizantí, a l'inici de l'ofici de l'*orthros* dels tres primers dies es canta un cèlebre tropari que al·ludeix a la vinguda de l'espòs: «Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται».

81. EGERIA, *Pelegrinatge*, XLVI, 3; ed. JANERAS, p. 214.

82. S. JANERAS, «Sobre el cicle de predicació de les antigues catequesis baptismals», *Revista Catalana de Teologia*, 1 (1976), 163. Vegeu també la meua edició d'Egèria, p. 215, nota 242.

83. M. HUGLO, «Source hagiopolite d'une antienne hispanique pour le dimanche des Rameaux», *Hispania Sacra*, 5 (1952), p. 362-374.

Heus ací que arriba l'espòs al mig de la nit, i benaurat el servent que ell trobarà vetllant; desgraciat, en canvi, el que trobarà negligent. Mira, doncs, ànima meva, de no deixar-te prendre per la son, perquè no siguis lliurat a la mort i exclòs del regne; però pren alè i exclama: «Sant, Sant, Sant sou vós, Déu meu! Per la Mare de Déu, tingueu pietat de nosaltres!». ⁸⁴

Però el Dimarts Sant, sovint, els textos himnòdics fan referència a l'espòs i a les verges, a les que vetllen i a les peresoses. Citem-ne algun exemple del cànon de l'ofici de l'*orthros*:

Havent-me deixat adormir en la peresa espiritual, no tinc, oh Crist, oh Espòs, la meua llàntia encesa per les virtuts, sinó que m'assemblo a les verges fàtues perquè m'he distret a l'hora del treball. No em tanqueu les portes de la vostra misericòrdia, o Senyor, ans dissipeu aquest son pesant, desvetlleu-me i reuniu-me amb les verges prudents en la vostra cambra nupcial, on se sent la pura remor d'aquells qui us celebren i clamen sens parar: Senyor, glòria a Vós! ⁸⁵

Cal dir que aquest dia apareix també algun altre tema, especialment la paràbola dels talents. ⁸⁶ I és que els tres primers dies de la Setmana Santa, a vespres, es llegeix el sermó escatològic de Crist segons sant Mateu:

Dilluns: Mt 24,3-35: Els darrers dies, falsos profetes, al cel apareixerà el senyal del Fill de l'Home.

Dimarts: Mt 24,36-26,2: No se sap dia i hora de la vinguda de Crist. Paràboles del servent fidel que espera la vinguda de l'amo, de les deu verges, dels talents. Darrer judici: els bons al regne i els dolents a les tenebres.

Dimecres: Mt 26,6-16: Unció a Betània i traïció de Judes

Aquest sistema de lectures el trobem a Constantinoble, que té ja, en el *Typikon de la Gran Església*, les mateixes lectures del ritu bizantí actual, però també a l'antiga litúrgia de Jerusalem, sempre a l'ofici de vespres, bé que amb alguna diferència quant al Dilluns Sant. Els documents són: el leccionari armeni, el leccionari georgià i el *Typikon de l'Anàstasi*. I les lectures:

Dilluns: Mt 20,17-28

Dimarts: Mt 24,1-26,2

Dimecres: Mt 26,3-16 (o 2-16).

84. *Triodion* de Roma, p. 619.

85. *Ibid.*, p. 633.

86. «Amb l'ajuda de Crist que us l'ha donat, feu fructificar el vostre talent...». *Ibid.*, p. 632.

Egèria no indica que es faci cap lectura evangèlica el Dilluns Sant, però sí el Dimarts Sant. Al capvespre, després de l'ofici al Martyrium a l'hora novena, la comunitat va a l'església de l'Eleona, a la cova on, segons la tradició, Jesús ensenyava els seus deixebles, i el bisbe hi llegeix el sermó escatològic, pronunciat allà mateix segons la tradició:

Omnes illa hora noctu vadent in ecclesia, quae est in monte Eleona. In qua ecclesia cum ventum fuerit, intrat episcopus intra spelunca, in qua spelunca solebat Dominus docere discipulos, et accipit codicem evangelii, et stans ipse episcopus leget verba Domini, quae scripta sunt in evangelio in cata Matheo, id est ubi dicit: Videte, ne quis vos seducat. Et omnem ipsam allocutionem perleget episcopus.⁸⁷

El Dimecres Sant, a la mateixa hora, però aquesta vegada a l'Anàstasi, es llegeix el passatge de la traïció de Judes, però no és el bisbe qui el llegeix sinó un prevere:

Statim intrat episcopus in spelunca, quae est in Anastase, et stat intra cancellos; presbyter autem ante cancellum stat et accipit evangelium et legit illum locum, ubi Iudas Scariothes hivit ad Iudaeos, definivit quid ei darent, ut traderet Dominum.⁸⁸

En les litúrgies de tradició siríaca també apareix el tema de l'espòs i de les deu verges. En una processó al baptisteri, al final de l'ofici matinal, durant els primers dies de la Setmana Santa, que s'ha conservat en la litúrgia caldea (però que també existia en la variant de Tikrit, entre els maronites i probablement també en el ritu siroantioquè), el Dilluns Sant es canta aquest cant:

Les portes de la salle des nocces spirituelles sont ouvertes pour le pardon des hommes, et voici qu'avec le don de l'Esprit céleste, miséricorde et clémence sont accordées à tous. Entrez désormais, ô invités, dans la joie qui a été préparée, et avec un coeur pur et saint, avec la vraie foi, rendez grace au Christ notre Sauveur.⁸⁹

Ara bé, en la litúrgia hispànica, les oracions *alia* de la missa del dimarts i del dimecres sants fan al·lusió al vestit de nocces:

Dimarts Sant:

[...] lucem oculis praesta; munditiam corpori animaeque adcomo-

87. EGERIA, *Peregrinatge*, XXXIII, 1-2 (JANERAS, p. 193-194). Egèria només indica uns mots inicials de la lectura. Cal suposar, amb el leccionari armeni, Mt 24,1-26,2.

88. *Ibid.*, XXXIV (JANERAS, p. 194).

89. J. MATEOS, *Lelya-Sapra* (OCA 156), Roma 1959, p. 205.

da: quo *omnium virtutum dignitatem vestiti*, ad videndum tuae passionis gloriam habeamur idonei.⁹⁰

Aquestes mateixes idees apareixen encara, aquest dimarts, en altres moments de la missa:

[...] tu nobis expectantibus propinquam paschae tuae solemnitatem, donum pacis et caritatis adtribue, ut *vestibulo induti* alternae dulcedinis pretium sumamus nostrae redemptionis.⁹¹

[...] ut mundes nos ab omni crimine, innoves suae passionis amore, *vestiensque nos inconsutili tunica*, illa qua significatur inlapsa in omnibus caritas tua.⁹²

Dimecres:

Non nos abiicias, Ihesu bone, in crastinum *per inveterate vestis abiectionem a convivio mensae tuae. Hodie dona nobis nuptialis dignitatis vestibulum*, cum quo cras laeti accedamus ad tuae passionis epulum prae-paratum [...]⁹³

Aquest mateix dimecres, l'antifona *ad sacrificium* fa referència a la unció de Betània: «Ingressus Dominus Iesus in domum et discubuit, ecce mulier habens alabastrum unguenti pretiosi [...]»,⁹⁴ cant que no és altra cosa que el text evangèlic (Mt 26,6-13 o Mc 3,9) que s'acaba de llegir. Doncs bé, ja hem dit que les litúrgies orientals tenen aquesta mateixa lectura aquest dia i, per tant, commemoren també la unció de Betània i alhora la traïció de Judes.

El tema del vestit de noces apareix encara el Dijous Sant. En la missa de la tarda, *ad nonam*, la primera oració de l'anàfora, *ad missam*, diu:

Veniente enim patrefamilias, in exteriores tenebras reprobatus con-viva proiicitur, et *sine nuptiali veste repertus* damnatur.⁹⁵

Hi havia en aquests tres dies, en la litúrgia visigòtica, la lectura de l'evangeli de Mateu com en les litúrgies orientals? No. Per al Dilluns i el Dimarts, la tradició B no assenyala cap lectura evangèlica, mentre que la tradició A fa llegir fragments de Joan (caps. 7 i 8). El Dimecres, en canvi, totes dues tradicions llegeixen Mateu, però amb variants que, de fet, ja he insinuat més amunt.⁹⁶

90. LMS n. 556, col. 229; JANINI, p. 182.

91. Or. *Ad pacem*. LMS n. 558, col. 229; JANINI, p. 183.

92. *Inlatio*, *ibid.*, n. 559, col. 230; JANINI, p. 183.

93. Or. *Alia*, *ibid.*, n. 565, col. 231-232; JANINI, p. 184-185.

94. AL, f. 158v; VIVES-BROU, p. 256.

95. LMS, n. 582, col. 240; JANINI, p. 191.

96. La litúrgia romana, com és sabut, aquest dia llegeix el relat de la passió segons Lluc.

A: Mt 26,2-5 (complot dels sacerdots) + Mc 14,3-7 (unció de Betània)

B: Mt 26,2-16 (unció de Betània i traïció de Judes).

En aquest cas, s'acostaria encara més a Orient la tradició B.

14. DIJOURS SANT

El Dijours Sant hispànic posseeix una antífona, entorn de la comunió, que també té regust oriental:

Memor esto nostri, Christe, in regno tuo, et dignos fac nos de resurrectione tua.

Aquesta antífona apareix com a antífona *ad confractionem* en alguns documents (AL i LO) i com a antífona *ad accedentes*, en altres (35,5 i Miss. Mix). Crec haver demostrat en un altre lloc⁹⁷ que, de fet, es tracta d'una antífona *ad confractionem* que, en el ms. 35,5, queda fusionada amb l'antífona *ad accedentes*, per la mala col·locació del títol, confusió que va ser recollida pel *Missale Mixtum*. En el ritu bizantí sí que les paraules del bon lladre apareixen al moment de la comunió en un tropari cèlebre que ha passat a formar part de la celebració ordinària de la litúrgia eucarística:

Admeteu-me avui, oh Fill de Déu, a participar del vostre sopar sacramental. No revelaré el misteri als vostres enemics, ni us donaré el bes de Judes; sinó que, com el lladre, us confesso: *Recordeu-vos de mi, Senyor, en el vostre Regne [...]*

Aquesta antífona està inspirada en les paraules del bon lladre i es pot relacionar amb l'antífona *Memento mei [...]* del ritu de la *Indulgentia*, del Divendres Sant, o amb el *Memento nostri [...]* alternat amb les Benaurances, com a cant de comunió (que hem vist abans).

16. DIVENDRES SANT

El Divendres Sant hispànic, com, d'altra banda, era d'esperar, té diversos elements orientals i alguns de molt característics. No ens fixem en l'ofici *ad matutinum*, que no interessa, sinó en els de tèrcia i sexta.

97. JANERAS, *El rito de la fracción...*, p. 236-237.

1. TÈRCIA

L'ofici a l'hora tercera és molt diferent en les dues tradicions hispàniques. En la tradició B, l'ofici de tèrcia té l'esquema habitual de les hores menors. I s'hi llegeixen les lectures següents: Pr 3,24-26; Za 2,17-3,4-9; 11,7-14; 12,7-8.10b; 13,1-3.6-7; 14,20; 13,8-9; Jm (sencera); Lc 22,66-23,16.

La tradició A no té lectures en aquest moment i l'acte que reuneix la comunitat consisteix en una adoració de la Creu, sense, pròpiament, un ofici, bé que amb alguns cants. L'esquema i els elements són els següents:

a) El *lignum crucis*, posat en una safata, és dipositat damunt l'altar de l'església principal. Després és dut processionalment, tot cantant antífones, a l'església de la Santa Creu.

b) Allà es fa l'adoració de la Creu, mentre es van cantant antífones. Acabada l'adoració, la Creu és guardada a la sagristia.

Crec que és interessant aquesta celebració de la tradició B. Una adoració de la Creu sense un servei de lectures i a l'hora de tèrcia ens recorda el que s'esdevenia a Jerusalem, segons el testimoni d'Egèria i del leccionari armeni. Segons Egèria, el matí del Divendres Sant, després del llarg ofici estacional que durava tota la nit, i després d'un breu descans, la comunitat passava a venerar l'arbre de la Creu fins a l'hora sisena. No hi ha ofici pròpiament dit, sinó que la gent va desfilar simplement per la petita capella damunt del Calvari i besa la relíquia de la Creu, dipositada damunt d'una tauleta darrere la qual hi ha el bisbe assegut:

Et sic ponitur cathedra episcopo in Golgotha post Crucem, quae stat nunc; residet episcopus in cathedra; ponitur ante eum mensa sublin-teata; stant in giro mensa diacones et affertur oculus argenteus deauratus, in quo est lignum sanctum crucis, aperitur et profertur, ponitur in mensa tam lignum sanctum crucis quam titulus. Cum ergo positum fuerit in mensa, episcopus sedens de manibus suis summitates de ligno sancto premet, diacones autem, qui in giro stant, custodent. [...] Ac sic ergo omnis populus transit unus et unus toti acclinantes se, primum de fronte, sic de oculis tangentes crucem et titulum, et sic osculantes crucem pertranseunt, manum autem nemo mittit ad tangendum. [...] Usque ad horam sextam omnis populus transit, per unum ostium intrans, per alterum perexiens [...].⁹⁸

El mateix estat de coses ens presenta el leccionari armeni (s. V), només que l'adoració, també sense ofici, no té lloc a la petita capella de la Creu, al Calvari, sinó a l'atri entre el Martyrium i l'Anàstasi:

98. EGERIA, *Pelegrinatge*, XXXVII, 1-3; ed. JANERAS, p. 199-200.

Le matin du vendredi, le précieux bois de la croix est placé devant le Saint-Golgotha. Et ceux qui sont assemblés adorent; on fait l'adoration jusqu'à la sixième heure.⁹⁹

2. NONA

A nona. en canvi, les dues tradicions hispàniques tenen un llarg ofici, conegut com a *Ad Nonam pro Indulgentia*. Però l'ordre dels elements no és el mateix. Es tracta, a més, d'un ofici especial i propi del Divendres Sant, on trobarem també elements orientals.

a) Tradició A

Es deixa la Creu damunt l'altar

Popule meus (Improperis, sense Trisagi)

Lectures: Is 52,13-53,12; , 1Co (text harmonitzat); Mt (evangeli harmonitzat)

Sermó del bisbe (1a. part): *Carissimi [...]*

cum gemitu clamemus et ita dicamus:

Memento mei, Domine, dum veneris in regnum tuum.

Salm 50,1-13, alternant amb Memento

Sermó (2a. part): *Post hanc ergo confessionem [...]*

Nos autem, fratres, eadem quae diximus cum gemitu repetamus:

Memento mei, Domine, dum veneris in regnum tuum.

Antifona: *Tu pastor bone animam pro ovibus posuisti. Memento nostri [...]*

Peticions en forma d'acròstic alfabètic (A-H),

a les quals es respon: *Indulgentiam*

Antifona: *Tu pastor bone [...]* Versets. *Memento [...]*

Peticions en acròstic (I-P), amb resposta: *Indulgentiam*

Antifona: *Tu pastor bone [...]* Versets. *Memento [...]*

Peticions en acròstic (Q-Z), amb resposta: *Indulgentiam*

Salm 50,14-21

amb antifona (sencer abans i després, la segona part entre versets):

Parce, Domine, quia sprevimus praecepta tua,

qui das post peccata Indulgentiam.

Pregària pels penitents (*Penitentes orate [...]*), sense resposta

INDULGENTIAM (72 vegades)

Oracions conclusives

b) Tradició B

Lectures: Pr 3,24-26; Is 52,13-53,12; 1Co 5,6-6,11; Mt (evangeli harmonitzat)

Penitentes orate [...] (pregàries pels penitents)

INDULGENTIA (300 vegades)

99. RENOUX, *Le codex arménien*, p. 281.

Tu pastor bone [...]
Te deprecamur: Indulgentia (no acròstic)
INDULGENTIA (200 vegades)
TU pastor bone [...]
Te precamur: Indulgentia
 Salm 50 (sencer), amb antífona *Parce Domine [...]* i alternant amb *Qui das [...]*
INDULGENTIA (100 vegades)
Tu pastor bone [...]
Te precamur: Indulgentia
 Oració i parenostre

Vistos els elements que componen l'ofici de la mort de Crist i del ritu de la *Indulgentia* en les dues tradicions, constatem, abans que res, l'absència del sermó en la tradició B, com també de les paraules del bon lladre, que tant es repeteixen en la tradició A. En la tradició meridional, aquest ofici, més breu, se centra en la pregària pels penitents. La tradició septentrional, que, recordem-ho, no tenia ofici pròpiament dit a l'hora de tèrcia, centra aquest ofici de nona en la mort de Crist a través de les paraules del bon lladre i afegeix al final les pregàries pels penitents. Però recollim els elements orientals d'ambdues tradicions.

I parlem en primer lloc del *Memento*, del record del bon lladre (present en la tradició A), que ens porta a la litúrgia copta. I, per això, ens caldrà resumir l'esquema i els elements que componen els oficis del Divendres Sant en aquesta litúrgia:

- a) *A l'ofici de sexta*
 Lectures: Nm, Is, Am, Ga
 Ὁ Μονογενής
 Trisagi (tres vegades el «trisagi del mig»)
 Evangeli: Mt 27,27-45; Mc 15,26-32; Lc 23,26-44; Jn 19,13-27
 Homilia de sant Joan Crisòstom (fragment)
 Pregàries
 Trisagi del mig (poble assegut)
 ΜΝΗΣΘΗΤΙ (en grec i en copte)
 Tropari del bon lladre: «Benaurets ets tu, oh lladre Dimas, més que ningú [...].»
- b) *A l'ofici de l'hora dotzena (= vespres)*
 Lectures no evangèliques
 Homilia de sant Joan Crisòstom (fragment)
 Evangeli: Mt 27,57-61; Mc 15,42-16,1; Lc 23,50-56; Jn 19,38-42
 Pregàries
 Elevació de la Creu vers els quatre costats de l'horitzó, amb cent *Kyrie eleison* cada vegada
 Sepultura de la Creu per part del bisbe i preveres, sense assistència de poble.

Trobem, doncs, un paral·lelisme de la litúrgia hispànica (tradició A) amb l'ofici de l'hora sisena de la litúrgia copta pel que fa a les paraules del bon lladre.

Els quatre-cents *Kyrie eleison* (quatre vegades de cent) de l'hora dotzena copta es troba en relació, ara, amb la tradició B hispànica, que, com hem vist, fa cantar el clam *Indulgentia* tres-centes, dues-centes i cent, vegades (la tradició A, per contra, el prescriu setanta-dues vegades d'un sol cop).

Aquest cant múltiple del *Kyrie eleison*, repartit en diverses parts ens recorda també el ritu de l'exaltació de la Creu, el 14 de setembre, en el ritu bizantí. En aquesta ocasió es canten cent *Kyrie eleison* quatre vegades, vers els quatre punts cardinals. I és sabut que, a Jerusalem, l'adoració de la Creu va desaparèixer a partir de l'any 614, quan la ciutat fou presa pels perses i la creu arrabassada. El ritu bizantí heretà aquest estat de coses.

Finalment, esmentem l'antífona *Tu pastor bone animam tuam pro ovibus posuisti*, present en les dues tradicions hispàniques. Es tracta novament d'un text grec, pertanyent a un himne de Romà el Melode, concretament el *proïmion* de l'himne XXXIV:¹⁰⁰

Ὁ ποιμὴν ὁ καλός, ὁ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θεῖς ὑπὲρ τῶν προβάτων,
σπεῦσον, σῶσον, ἄγιε, τὴν ποίμνην σου.

17. EVANGELI HARMONITZAT

Potser podríem esmentar el fet de fer, el Dijous i el Divendres Sant, una lectura evangèlica harmonitzada, és a dir, composta de diversos fragments o passatges dels diferents evangelistes. A l'Orient trobem aquesta pràctica a Constantinoble i en la tradició siríaca i no pas en l'antiga litúrgia de Jerusalem. Hi ha, amb tot, una diferència: a l'Orient la perícope es compon de passatges més extensos que, units, formen una narració, però amb passatges repetits amb el pas d'un evangelista a un altre. En la litúrgia hispànica el mosaic és molt més variat, de peces més breus, que intenten construir una sola narració, sense repeticions.

18. VETLLA PASQUAL

No deixo d'assenyalar un possible contacte amb l'Orient, que, però, sembla més allunyat, o que, si existeix, potser ve a través de la litúrgia

100. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode, Hymnes*, IV (Sources chrétiennes, 128), París 1967, p. 110. Aquest himne porta en alguns ms. el títol de «la negació de Pere» i és assignat al Dijous Sant.

milanesa. Em refereixo a unes aclamacions per la pau que pronuncia el diaca al final de la benedicció del ciri:

Pax in coelo! Amen.
 Pax in terra! Amen.
 Pax et plenitudo tua, Domine, super nos descendat! Amen.
 Pax regibus et potestatibus saeculi huius! Amen.
 Pax Ecclesiae tuae catholicae, quae est in hunc locum constituta et per universum orbem terrarum in pace diffusa! Amen.¹⁰¹

El text paral·lel de la litúrgia ambrosiana diu:

Pax in coelo, pax in terra, pax in omni populo, pax sacerdotibus Ecclesiarum Dei [...] ¹⁰²

En la tradició siríaca, al final de la cerimònia que commemora la resurrecció de Crist (i que comporta una processó, l'exaltació de la Creu i un servei de lectures), i abans de començar la litúrgia eucarística pròpiament dita, l'assemblea es transmet mútuament el bes de pau pasqual, mentre es canta:

Pau a l'altar! Pau a la creu! Pau al sant sepulcre! Pau a l'Evangelí!
 Amb Crist, pau a l'assemblea dels sants, als sacerdots, als diaques i a tots els fills de l'Església [...] ¹⁰³

Uns textos semblants no els trobem en la litúrgia bizantina, però sí que, durant la nit de Pasqua el darrer tropari dels versets de Pasqua diu: «[...] diguem germans fins i tot els qui ens odien [...]». ¹⁰⁴ Llavors els fidels s'acosten a besar les icones que sostenen els sacerdots i tots es donen l'abraçada pasqual.

Encara en la vetlla pasqual, potser tenim un altre element oriental en l'encesa del ciri. Els llibres litúrgics hispànics diuen que la llum nova amb la qual s'encén el ciri es produeix a la sagristia. És d'allà que sortirà per a il·luminar l'assemblea litúrgica. ¹⁰⁵ La rúbrica explicita que el bisbe, els sacerdots i els diaques entren a la sagristia i es tanquen: «et clausis ostiis vel fenestris a velis, ut nec modicum quidem lumen foris videatur [...]» El bisbe encén el foc amb pedres. I després que ell, els preveres i els diaques han encès els seus ciris, llavors, *subito levato velo ostii*, i havent entonat un *Deo gratias*, surten de la sagristia i van cap a la nau de l'església. I tots els fidels encenen llavors els seus ciris. Aquest

101. AL, f. 174; VIVES-BROU, p. 283. J. PINELL, «La benedicció del ciri pasqual i els seus textos», *Liturgica*, 2 (Scripta et Documenta 10), Montserrat 1958, p. 118).

102. És un *confractorium*. Cf. *Antiphonale Missarum juxta ritum sanctae Ecclesiae Mediolanensis*, Roma 1935, p. 585.

103. Cf. E.R. HAMBYE, «La Semaine Sainte dans l'Église syro-malankare», *L'Orient syrien*, 3 (1958), p. 243.

104. *Pentekostarion*, Roma, 1883, p. 12.

105. AL, f. 171v-172; VIVES-BROU, p. 280.

fet ens porta a pensar en el que diu Egèria del lucernari de cada dia: que la llum no és portada de fora, sinó que surt de dins de la cova del sepulcre, on crema incessantment:

Hora autem decima, quod appellant hic licinicon, nam nos dicimus lucernare, similiter se omnis multitudo colliget ad Anastasim, incenduntur omnes candelae et cerei et fit lumen infinitum. Lumen autem de foris non affertur, sed de spelunca interiori eicitur, ubi noctu ac die semper lucerna lucet, id est de intro cancellos.¹⁰⁶

Concorda amb Egèria el ritu lucernari propi de la part vespertina de la litúrgia de presantificats del ritu bizantí. Entre dues lectures de l'Antic Testament (històrics i sapiencials), actualment, però després d'ambdues lectures antigament, el sacerdot, des de dins del santuari, mostra un ciri encès als fidels i exclama: «Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι».¹⁰⁷

19. CLAUSURA DEL BAPTISTERI

En algunes esglésies trobem el costum de tancar i segellar el baptisteri la tarda del diumenge abans del començ de la quaresma (la qual sempre comença en dilluns). A Antioquia és ben testimoniada a l'inici del segle VI pel bisbe Sever, que predicà cada any una homilia en aquesta ocasió.¹⁰⁸ Són les homilies següents: 17 (24 de febrer de 513), 40 (16 de febrer de 514), 69 (8 de març de 515), 88 (21 de febrer de 516), 106 (12 de febrer de 517), 121 (4 de març de 518).

Un manuscrit grec del Sinaí (Sin. gr. 150), del s. X-XI, dona testimoniatge també de la clausura del baptisteri el primer diumenge de quaresma: «Κυριακή τῆς πρώτης ἑβδομάδος τῶν νηστειῶν, ἡγουν τῇ κλήσει τῶν κολυμβηθρῶν».¹⁰⁹

Aquest costum existia també en la tradició hispànica. En dona testimoniatge Ildefons de Toledo en el seu *De cognitione baptismi*:

Hic fons, quia plenus est mysteriis humanae salutis, bene sub dispositione pontificali signatus clauditur, et signatur ut reseretur. Clauditur autem diebus Quadragesimae, aperitur tempore Paschae [...] Clauditur autem fons signaculo annuli, aperitur vero benedictione sacerdotis et mysteriis sacramenti.¹¹⁰

106. EGERIA, *Pelegrinatge*, XXIV, 4; ed. JANERAS, p. 174.

107. Cf. V. JANERAS, «La partie vespérale de la Liturgie Byzantine des Présanctifiés», *Orientalia Christiana Periodica*, 30 (1964), p. 193-222.

108. Aquestes homilies són publicades per M. Brière dins la *Patrologia Orientalis* al llarg de diversos anys. Cf. F. GRAFFIN, «La catéchèse de Sévère d'Antioche», *L'Orient Syrien*, 5 (1960), p. 47-54; JANERAS, *Sobre el cicle de predicació...*, p.176-177; A. OLIVAR, «Sever d'Antioquia en la història de la predicació», *Revista Catalana de Teologia*, 5 (1980), p. 403-442.

109. A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie...*, p. 186.

110. ILDEFONS DE TOLEDO, *De cognitione baptismi*, c. 107 (PL 96, p. 156)

Pocs anys després, el 694, el XVI Concili de Toledo recorda aquesta pràctica, que en alguns llocs s'anava perdent:

Licet in initio quadragesimae baptizandi generaliter claudatur mysterium, tamen ut ecclesiasticae consuetudinis ordo deposcit, necesse est ut ostia baptisterii in eodem die pontificali manu et anulo signata claudantur [...] Quod quia in aliquibus ecclesiis minime haec sancta consuetudo ab episcopis custoditur atque peragitur, ideo per hanc nostram sententiam sancimus atque decernimus, ut ita a totius Spaniae et Galliarum pontificibus custodiatur, quatenus in praedicto die, initii videlicet Quadragesimae, et ostia sancti baptisterii cum laudum consummatione claudantur, et ab episcopis suorum anulorum sigillo obsignentur.¹¹¹

Per a la cerimònia de tancar el baptisteri, els llibres litúrgics ofereixen, a l'ofici lucernari de la tarda del diumenge *ante carnes tollendas*, dos cants —un *psallendum* i un *alleluiaticum*— que corresponen a una antiga processó i que fan al·lusió al baptisteri i al seu tancament:

Psallendum: Fons signatus, alleluia, paradisus plenus, fructuum pomorum, alleluia, alleluia, alleluia. VR. Vox Domini super aquas. II Sicut servus. III. Sitivit anima. IV. Flumen Dei repletum. V. Qui percussit petram. VI. Qui emittit fontes. VII. Qui convertit petram in stagna.

Alleluiaticum: Alleluia. Haec dicit Dominus, signata est in thesauris meis, alleluia; in illa die restituam vobis, alleluia, alleluia.¹¹²

I en l'Ordo baptizandi, que el Liber Ordinum indica per a la vetlla pasqual trobem una oració *in baptisterio*, que fa al·lusió al baptisteri segellat:

Ad venerabilem salutis aeternae fontem gressibus concitis prope-rantes, obsecramus magnificentiam tuam, dominator omnipotens Deus, ut *fontem signatum clavibus indulgentiae tuae nobis reserari praecipias*...¹¹³

20. EL CILICI EN ELS RITUS BAPTISMALS

En algunes esglésies, els exorcismes i la renúncia a Satanàs eren fetes mentre el candidat es trobava damunt un cili o estora de pèl de camell. Aquesta pràctica és testimoniada, a la regió siríaca, per Teodor de Mopsuèstia, a la fi del segle IV:

111. J. VIVES-T. MARÍN-G. MARTÍNEZ, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid 1963, p. 628-629.

112. AL f. 109v.; VIVES-BROU, p. 154.

113. FÉROTIN, *Le Liber Ordinum*..., col. 218-219.

Or tu te tiens aussi sur des tissus de poils. Que ce ne soit pas seulement picotements de tes pieds et agacement par des tapis [...]»¹¹⁴

De nouveau, vous vous tenez debout sur les cilices, pieds nus.¹¹⁵

La mateixa pràctica, la trobem testimoniada a Nísibis, al segle VI, per boca de Narsai: «Estén davant d'ell un sac [...]».¹¹⁶ El cilici en els ritus d'exorcisme apareix també a la capital de l'imperi bizantí, segons el testimoniatge de Procle de Constantinoble:

El teu peu dóna testimoniatge de pobresa, per la seva nuesa; com qui està de dol, camines sobre estores de crin.¹¹⁷

Ara bé, aquesta pràctica era coneguda també a l'Àfrica del Nord. En parla el bisbe Quotvultdeus (a. 453) en dos sermons: «[...] In humilitate pedum ciclicio substrato [...]», diu en el primer;¹¹⁸ abans que ell, sant Agustí, que ho diu ben palesament, deixa ben clar que no es tracta d'un vestit:

Vos quidem, cum scrutaremini atque ipsius fugae ac desertionis persuasor in Trinitatis tremendae omnipotentia debite increparetur, non estis induti cilicio, sed tantum vestri pedes in eodem mystice constituerunt.¹¹⁹

Possiblement a través de l'Àfrica, aquesta pràctica oriental s'introduí també en la litúrgia hispànica. Els documents litúrgics no en parlen, però en tenim el testimoniatge d'Ildefons de Toledo († 667) en la seva obra *De cognitione baptismi*:

114. TEODOR DE MOPSUESTIA, *Cat.* 12,25; ed. TONNEAU-DEVREESSE, p. 323.

115. ID., *ibid.*, 13,2; *ibid.*, p. 369 i 371.

116. NARSAI, *Hom.* 22. Vegeu-ne la traducció francesa d'A. GUILLAUMONT, «Poème de Narsai sur le baptême», *L'Orient syrien*, 1 (1956), p. 189-207. Guillaumont, però, entén malament l'expressió siríaca *saqqa ma'ek* i tradueix: «il étend sur lui un sac». En el mateix sentit traduïa Connolly: «He spreads sackcloth upon him». R. H. CONNOLLY, *The liturgical homilies of Narsai* (Texts and Studies, 8), Cambridge 1909, p. 39. La traducció correcta del text siríac és la que he donat, que correspon als altres testimonis. Sobre aquest punt vegeu R. G. COQUIN, «La thème de la παῖδιον et ses expressions symboliques dans les rites d'initiation à Antioche», *Proche-Orient Chrétien*, 20 (1970), p. 3-19.

117. PROCLE DE CONSTANTINOBLÉ, *Hom.* 27, VIII, 49. Ed. J. LEROY, *Homilétique de Proclus de Constantinople* (Studi e Testi, 247), Vaticà 1967, p. 193. En el cas de Procle, també alguns autors havien entès el cilici com un vestit. Així, A. WENGER, *Saint Jean Chrysostome. Huit catéchèses baptismales inédites* (Sources chrétiennes, 50), Paris, 1957, p. 100: «tu avances revêtu de crin». Leroy, en canvi, tradueix correctament: «tu foules des tapis de crin».

118. QUOTVULTDEUS, *De symbolo*, 1 (PL 40, 637).

119. AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermo* 216,10 (PL 38, p. 1082).

[...] per stramina ciliciorum ad oleandum sacerdotibus parvuli deducuntur, ut poenitentiae signum habeant [...] ¹²⁰

21. QUOMODO ADSTATIS

És coneguda la monició diaconal abans del ritu de la pau, en la litúrgia visigòtica, com també en la litúrgia gal·licana: «Quomodo adstatis, pacem facite». ¹²¹ Com cal entendre i traduir aquesta expressió? La forma més planera a primera vista seria: «tal com us trobeu [referit al lloc que cadascú ocupa], doneu-vos mútuament la pau».

Aquesta frase fa pensar molt en una que trobem en els capítols 24 i 25 del Pelegrinatge d'Egèria:

Item mittit vocem diaconus, ut unusquisque, *quomodo stat*, cathecuminus, inclinet caput; et sic dicit episcopus *stans* benedictionem super cathecuminos. ¹²²

Postmodum mittet vocem diaconus, ut inclinent capita sua omnes *quomodo stant*, et sic benedicet eos episcopus stans intra cancellos interiores et postmodum egreditur. ¹²³

Contràriament a moltes traduccions, vaig proposar de donar al verb *stare* el seu sentit fort: «estar dempeus», no pas el sentit feble de «trobar-se» «estar». ¹²⁴ Els dos casos, en els passatges esmentats, en què surt el participi *stans*, referit al bisbe —terme que indica certament una posició corporal—, i altres de semblants en la narració d'Egèria porten a la interpretació en sentit fort.

Ara bé, l'expressió hispànica *quomodo adstatis*, com també la d'Egèria *quomodo stant*, sembla un calc, una traducció d'una monició diaconal grega que trobem en documents antics: «ὡς στήκετε τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ κυρίῳ κλίνετε.» Apareix, per exemple, en alguns papirs, ¹²⁵ en la *Traditio Apostolica*, ¹²⁶ etc. En els documents orientals, la monició es troba després de l'anàfora. Potser els fidels s'havien agenollat i llavors el dia-

120. ILDEFONS DE TOLEDO, *De cognitione baptismi*, 14 (PL 96, p. 117). J. PIJUAN, *La litúrgia baptismal en la Espanya romano-visigoda*, Toledo, 1981, no esmenta aquest fet ni, doncs, aquest text ildefonsià.

121. Així, segons la tradició B (la tradició A tindria, simplement: *Inter vos pacem tradite*). Cf. J. PINELL, *Liturgia. A. Liturgia hispànica*, dins Q. ALDEA - T. MARIN - J. VIVES, *Diccionario de historia eclesiástica de España*, II, Madrid, 1972, p. 1312.

122. EGÈRIA, *Pelegrinatge*, XXIV, 6; ed. JANERAS, p. 175.

123. Id., *ibid.*, XXV, 3. *Ibid.*, p. 180.

124. Cf. S. JANERAS, «“Stare”, actitud litúrgica», *Revista Catalana de Teologia*, 9 (1984), p. 359-364.

125. Berlin 13918, Heidelberg P. gr. 2; cf. H. LIETZMANN, «Ein liturgischer Papyrus des Berliner Museums», *Festgabe A. Jülicher*, Tübingen, 1927, p. 213-228; reimprès dins H. LIETZMANN, *Kleine Schriften III* (Texte und Untersuchungen; 74), Berlín, 1962, p. 56-70.

126. Per la *Traditio*, Duensing tradueix: «indem ihr steht...»; pel papir de Berlín, Gamber tradueix: «wo ihr steht...».

ca els adverteix que s'aixequin per a la benedicció o oració d'imposició de mans. Així, concordarien amb Egèria, segons la interpretació que vaig donar en l'article esmentat més amunt i en la meua edició.

Pel que fa a la litúrgia hispànica i a la litúrgia gal·licana, ja es fa més difícil d'atribuir al *Quomodo adstatis* un sentit fort i sembla que cal entendre l'expressió simplement en el sentit evolucionat de «tal com esteu (o tal com us trobeu), doneu-vos mútuament la pau». De tota manera, l'expressió continua sent la versió llatina de la monició grega alexandrina. Potser es podria tenir present que la monició grega ve (almenys en el paper de Berlín) després de la salutació sacerdotal: «La pau sigui amb vosaltres». En la tradició hispano-gal·licana tenim la monició, precisament, com a invitació a donar-se la pau:

Papir: 1) Εἰρήνη πᾶσι.

2) Ὡς στήκετε, τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνετε.

Litúrgia hispànica: *Quomodo adstatis* (2), *pacem facite* (1).

22. LECTURES DEL TEMPS PASQUAL

M'he referit més amunt (11b), molt de pas, a les lectures de les fèries de Quaresma. Dom Gibert repassa el leccionari del temps pasqual.¹²⁷ Crec, com deia parlant de la Quaresma, que aquí també caldria un estudi molt aprofundit. De les aproximacions que fa Gibert, cal retenir el fet de llegir l'Apocalipsi durant el temps pasqual en la litúrgia hispànica sirooccidental segons el leccionari de Mossul.

De tota manera, crec més possible un contacte oriental en el fet de la lectura dels Fets dels Apòstols a partir del diumenge de Pasqua. En efecte, és una pràctica força generalitzada a l'Orient, i ja en la litúrgia de Jerusalem, de començar, el dia de Pasqua, la lectura seguida dels Fets dels Apòstols. I és que, celebrada la vetlla pasqual, el diumenge de Pasqua s'iniciava un cicle i, amb ell, la lectura contínua del Nou Testament. Pel que fa als llibres no evangèlics, el cicle s'inicia amb el primer llibre, els Fets dels Apòstols. El cicle de lectures evangèliques s'inicia amb l'evangeli de Joan, perquè, en els leccionaris de les Esglésies d'Orient, aquest evangelista precedeix els altres.¹²⁸

Pel que fa a les lectures evangèliques dels diumenges de Pasqua, no crec que es puguin cercar influències orientals en la litúrgia hispànica. Hi pot haver, com a màxim, algunes coincidències puntuals. Les lectures evangèliques del ritu bizantí dels diumenges del temps pasqual (sempre de Joan) tenen els temes següents:

127. Cf. GIBERT, *Influssi dell'Oriente*, pp. 869-877. Alguns punts sobre el leccionari em semblen més llunyans.

128. Per tant, en el ritu bizantí, el diumenge de Pasqua es llegeix el pròleg de sant Joan. I, com que els oficis de la Setmana Santa estan avançats, a la missa de la nit de Pasqua es llegeixen les lectures corresponents al dia (Fets i Joan).

- II Tomàs
- III Miròfores
- IV Paralític
- V Samaritana
- VI Cec de naixement

Tret de la lectura del paralític, que la litúrgia hispànica té el segon diumenge de Pasqua, les lectures sobre la samaritana i el cec de naixement corresponen a dos diumenges de Quaresma (vegeu més amunt, 11a). I aquestes dues lectures, més la del cec de naixement i del paralític apareixen durant la Quaresma. En la tradició siríaca, les perícopes.

23. ESTRUCTURA DE L'ANÀFORA

S'han cercat possibles influències orientals o concordàncies amb les litúrgies d'Orient pel que fa a la part central de la litúrgia eucarística.¹²⁹ El que potser es pot destacar (i això val també per a la litúrgia gal·licana) és que podríem parlar d'una estructura d'anàfora semblant a la de les litúrgies orientals. Em refereixo al sentit ampli de l'anàfora que, com és sabut, sobretot pel que fa a les anàfores siríacques, comprèn unes oracions abans i unes altres després de la pregària eucarística pròpiament dita. Així, en la tradició siríaca (i cal afegir-hi la litúrgia de sant Jaume), trobem:

Or. de la pau - (antigament, recitació dels díptics) - or. d'inclinació - or. del vel - pregària eucarística fins a la doxologia - or. del Parenostre - or. d'inclinació (benedicció) - or. d'acció de gràcies de la comunió - or. d'inclinació (benedicció).

La missa hispànica té equivalent a aquests elements, l'estructura següent:

Or. admonitions - or. alia - post nomina - ad pacem - pregària eucarística (inlatió, post sanctus, missa secreta, post pridie, doxologia) ad or.dominicam- or. benedictionis - completuria.

Com és sabut, aquests elements varien a cada missa. Dit d'una altra manera: cada anàfora comprèn tots aquests elements, tant si a cada missa varia tot (litúrgia hispànica) com si es disposa d'un recull d'anàfores a escollir (litúrgia siríaca).¹³⁰

129. Gibert (*Influssi dell'Oriente*, p. 865-868) es fixa en les paraules de la institució eucarística.

130. També en el ritu bizantí es donà un cas semblant, bé que el fet de posseir només, en la pràctica, dues anàfores, no ho fa tan palès. Habitualment se celebra l'anàfora dita de sant Joan Crisòstom. El formulari de sant Basili, usat en certes ocasions, comprèn, a més de l'anàfora estricta, les oracions per a les lletanies després de l'evangel i la de després de la gran entrada (o lletania de l'ofrena) i les oracions abans del Parenostre, de benedicció i d'acció de gràcies de la comunió.

COM VAN ARRIBAR ELS ELEMENTS ORIENTALS

Al final d'aquest repàs d'elements orientals —segurs o possibles— que trobem en la litúrgia visigòtica, podem preguntar-nos com es van produir els contactes, com van arribar a Hispània aquests elements.

Hi ha uns contactes que ens porten a Egipte: El trisagi farcit, el *Memento* del Divendres Sant, etc. Aquests contactes, es van fer a través de l'Àfrica del Nord? Potser també arribà a través d'Àfrica algun element, com el cilici en els ritus d'exorcisme, que poden venir d'Antioquia.

Els pelegrinatges a Terra Santa, a Jerusalem, poden ser una altra font d'influències orientals.

Pels contactes amb la litúrgia de Constantinoble potser cal cercar-ne, almenys en part, l'origen en les estades a la capital imperial de gent com Leandre de Sevilla, que hi trobà Gregori, apocrisiari papal i futur papa, i Joan de Bícclarum, que visqué disset anys a la capital bizantina, i Licinià de Cartagena, que hi morí, el 602. I ja hem vist, arran del credo, la referència feta al *mos orientalium Ecclesiarum*, encara que hi havia alguna confusió. I no cal menystenir l'etapa de domini bizantí a la Bètica, entre mitjan segle VI i entorn de l'any 630.

Si no és fàcil determinar el camí que ha seguit cada element oriental entrat en la litúrgia hispànica, sí que queda clara en moltes ocasions, o possible en d'altres, la presència d'aquests elements orientals en la litúrgia visigòtica.